

שנת שמיטה

מיכל שמחון ורוני מגידוב, מתוך הספר: החוק המקראי בין חזון למימוש.

שמיטת קרקעות (שמות כג' 10-11, ויקרא כה' 1-7)
"כי לי הארץ כי גרים ותושבים אתם עמדי" (ויקרא כה' 23)

חוק השמיטה בשמות כג', 10-11 מצוי בתוך רצף חוקים שתכליתם – הדאגה למסכנים שבחברה (הגר בפס' 9, האביונים בפס' 11, האמה והגר בפס' 12).

ההנמקה הניתנת למצוות השמיטה "ואכלו אביוני עמך" – תמוהה. מדוע יש להפסיק את העבודה בשדה, הלוא אפשר לתת לאביונים את שלהם ולהמשיך בעבודה החקלאית (כמעשר עני, למשל, המוזכר בדברים יד, 28-29)?
כנראה, שלחוק השמיטה תכלית נוספת הנרמזת בשמות כג', בסמיכות לחוק השבת: המספר שבע וכן השימוש בשורש המנחה ש.ב.ת. (המצוי בויקרא כג', 1-7) קושרים בין שתי המצוות. אך בעוד שבשבת הנחים הם בני האדם – מיועדת השבת של שנת השמיטה גם למנוחת הקרקע.

מהי משמעות מנוחת הקרקע? הרי האדמה, שלא כבתפיסה האלילית איננה ישות עצמית ולכן מנוחתה תמוהה. יש הטוענים כי האדמה, אכן, זקוקה למנוחה – שכן היא מדלדלת ומאבדת מטיבה ומעושרה במהלך שנות החרישה והזריעה. אולם, הסבר זה בעייתי, שכן השמיטה מחייבת השבתה של כל חקלאי הארץ במחזור קבוע ובזמן מסוים! מדוע?
יתכן שנשתמר לנו כאן רסיס מיתולוגי. שהארץ אכן שובתת ויתכן, ששביתתה של הארץ באה במשמעות מטאפורית. האדם הוא שנה.

בחברה חקלאית מפסיקה השמיטה את זרימת החיים השגרתית ואת רצף העבודה היומיומי. האדם השואף להשיג, להתקדם, לצבור, לכבוש עוד ועוד, מצווה אחת לשש שנים – לעצור כל פעילות! בכוח צו מגבוה ובניגוד לאינטרס הכלכלי ולרצון האנושי להמשיך ולהתעצם – מושבתת העבודה.

המסר של הסרת רגש האדנות מודגש מאוד בויקרא כה' בקטע העוסק ביובל, בשמיטה ובעבודות: "כי לי הארץ כי גרים ותושבים אתם עימדי" (שם שם 23). ה' הוא בעל הארץ, והיושבים בה הם גרים ותושבים המחויבים בתנאי שכירות; כל שאינו מקיים את "חווה השכירות" ייאלץ "לעבור דירה" - "והשימותי אני את הארץ ושממו עליה אויביכם היושבים בה. ואתכם אזרה בגויים והריקותי אחריכם חרב, והיתה ארצכם שממה ועריכם יהיו חרבה. אז תרצה הארץ את שבתותיה כל ימי השמה ואתם בארץ אויבכם אז תשבת הארץ והרצת את שבתותיה. כל ימי השמה תשבת את אשר לא שבתה בשבתותיכם, בשבתכם עליה" (ויקרא כו, 32-35).

על פי השקפת ספר ויקרא ודה"ב לו, 21, אי קיום חוק השמיטה הוא עוון כבד המחייב גלות. גלות זו תרוקן את הארץ מיושביה ובכך תאפשר קיום מרוכז של כל שנות השמיטה שלא קויימו¹.

¹ ראה פירושו של קוכמן מיכאל על ויקרא כו, 34-35, בפירושו לספר ויקרא אנציקלופדיה עולם התנ"ך, הוצ' רביבים 1987.

משמעות הדבר היא שהעם שלא ידע להיות גר על אדמתו של הקב"ה, יצטרך ללמוד זאת בדרך קשה – הוא יהיה גולה באדמות נכר. "תחת אשר לא עבדת את ה' אלוהיך בשמחה ובטוב לבב מרוב כל; ועבדת את אויביך אשר ישלחנו ה' בך ברעב ובצמא ובערום ובחוסר כל, ונתן עול ברזל על צוארך עד השמידו אותך" (דברים כח, 47-48).

על פי הבנתנו מובא כאן המסר לפיו, אם העם היושב בארצו אינו מוכן להכיר בגבולות עוצמתו ובגבולות ריבונותו, אם אינו מוכן לקיים את תנאי הברית של בעלי הארץ האמיתיים – יהא עליו להכיר בכך מתוך המציאות החיצונית – מתוך הגלייתו אל מחוץ לארצו.

שמיטת כספים (דברים טו, 1-12)

"לא תאמץ את לבבך ולא תקפוץ את ירך מאחיך האביון" (דב' טו, 7)

החוק פותח, לכאורה, בשמיטת האדמה²: אולם מיד לאחר מכן נאמר שיש כאן משהו שונה: "וזה דבר השמיטה, שמוט כל בעל משה ידו אשר ישה ברעהו" (פס' 2).

מסתבר, אם כן, שמהו נוסף מתרחש מקץ שנת השבע³ מהו הדבר? או במילים אחרות, מהי השמיטה האמורה כאן? רש"י מפרש: "שמוט את ידו של כל בעל משה", עלינו לקרוא אם כן את הפסוק כך: שמוט (=נשוא) כל בעל משה (=נושא) ידו (=מושא ישיר) אשר ישה ברעהו (=לוואי), כלומר: ידו של הנושה המורמת לדרוש את החוב ואולי אפילו מורמת⁴ לחנוק את הלווה שלא פרע את חובו נעזבת, מצוית להישמט. לשון החוק רומזת אם כן ליחסים הקשים העלולים לשרור בין המלווה ללווה, ולכן נדרשת שמיטת חובות, שמיטת כספים.

אין ספק שהדרישה לוותר על החוב היא דרישת בעייתית: מדוע כסף שהלווית לחברך מתוך הסכמה הדדית ששיבנו לך, נשמט ממך? מדוע אתה, המלווה, הופך פתאום בעיני המחוקק ל"נושה"? מדוע אין לגיטימציה לתביעתך? המחוקק משיב, כביכול, על השאלה, אך תשובתו אינה ברורה: "כי קרא שמיטה לה" (פס' 2). כלומר, הואיל ובשנה הזו, שנת השמיטה, אין הלווה מעבד את אדמתו, לא יוכל להחזיר את חובו. אך גם המלווה, קרא שמיטה לה', הלא כן? לא רק שוויתר על עבודת שדהו אלא שעתה גם נגזלת ממנו הזכות לתבוע את כספו!⁵

מהי, אם כן, מגמתו של חוק בעייתי זה? בטרם נשפוט, עלינו לנסות ולהבין את הרקע החברתי של החוק. המקרא מביא כמה סיפורים הפותחים צוהר להבנת עולמו ומצוקותיו של האיכר העני בתקופה הקדומה. הסיפור המזעזע מכל מובא בנחמ' ה, 1-5: לפנינו התקהלות מחאתית של העם. כמו במחזה נשמעים קולות צעקה ומצוקה מכמה כיוונים: "יש אשר אומרים בנינו ובנותינו אנחנו רבים ונקחה דגן ונאכלה ונחיה", כלומר, כדי לחיות עלינו לתת כעירבון⁶ את ילדינו. ויש אשר אומרים שדויתנו וכרמינו אנחנו נותנים כעירבון "ונקחה דגן ברעב". ויש שמתארים מצב קשה מזה: הבנים והבנות נכבשים לעבדים ו"אין לאל ידנו". כלומר המצוקה נוראה, גם לאחר משכון השדות ונתינת הילדים לעבדים, אין היד משגת למעט דגן להחיות הנפש. מתואר כאן תהליך הדרגתי של הידרדרות כלכלית שאין ממנה כל מוצא⁷. בסיפורים נוספים יש הדים לפתרונות נואשים להיחלצות מהמצב:

² ראה בנושא שמיטת האדמה ביחידה הקודמת.
³ יש לציין שמשמעות המילה "מקץ" אינה חד משמעית. יש שהיא מסמנת תיאור התחלתי של הזמן: ירמיהו לד, 14, ויש שהיא מציינת את סופו: שמות כח, 28. (רמב"ן, על טו, 1: "לכן אמרו המדקדקים כולם כי הראש והסוף יקראו קצה שכל דבר יש לו שתי קצוות". אם כי בהמשך, הרמב"ן מתנגד להסבר זה, וראה שם).
⁴ ביטוי זה מורחב במשנה, בבא בתרא י', ח': "החונק את אחד בשוק".
⁵ יש לציין שאלכסנדר רופא סבור שהכוונה אינה למחיקת החוב אלא לדחיית זכות המלווה לנגוש את הלווה במשך שנת השמיטה, וראה מאמרו: א. רופא, מבוא לספר דברים, ירושלים תשמ"ח עמ' 312-314.
⁶ ראה בהמשך, פס' 3: "עורבים".
⁷ תיאור דומה נמצא במל"ב ד, 1: אחת מנשות הנביאים, אישה אלמנה, צועקת אל אלישע שהנושה בא לקחת את שני ילדיה לו לעבדים.

אל דוד "מתקבצים כל איש אשר לו נושה וכל איש מר נפש" (שמ"א כב, 2), ואל יפתח מתלקטים "אנשים ריקים" (שופ' יא, 3). נראה שהעניינים הללו איבדו כבר את כל רכושם והפכו לאנשים ריקים (=אולי ריקים מנחלה), ובמר נפשם אין להם ברירה אלא לנוס מהחברה ולחיות כקבוצות שוליים על גבולות הקיום הנורמלי, המסודר, המהוגן.

מסתבר, אם כן, שבעולם העתיק יש לנושה כוח ובעלות לא רק על רכושו של הלווה אלא גם על גופו. נראה שהלווה היה רדוף פחד ממשי לקיומו, לקיום משפחתו ולאובדן חירותו.

החוק מנסה לצמצם מצב זה: נראה שיש כאן התחשבות במצבו של החקלאי הזעיר הזקוק להלוואה לזמן קצר בתור הון חוזר. בהלוואה זו, הוא מתכוון לכסות את הוצאות עבודת הסתיו בשדה, כדי שבאביב יוכל להחזיר ההלוואה מתוך הכנסות היבול. אם היבול איננו מצליח במקרה של פגעי טבע או צרות אחרות, אין הוא יכול לשלם וכך הוא נדרש להלוואה נוספת. במשך השנים הוא יכול לגרור מצב זה, ולהסתבך עוד ועוד.

בחוק יש רצון לעצור מציאות קשה זו: אם עד שנת השבע לא הצליח העני לשלם חובותיו, בוודאי שבשנת השמיטה לא יוכל לעשות זאת. לכן מאפשר לו החוק מחיקת חובות, מחיקת כל הכשלונות. החוק מאפשר לאדם להתחיל מחדש! כמובן שקשה לחייב אדם לוותר על רכושו למען זולתו. המחוקק מודע לכך ולכן הוא מנסח את דבריו בלשון הפונה למצפוננו, לרגשותיו של האדם: העני מכונה כאן "אחיך"⁸, והמחוקק חוזר ומפציר: "לא תאמץ לבבך, לא תקפוץ ירך, פתוח תפתח, העבט תעביטנו" (פס' 7, 11).

יש כאן פנייה אל מידת החסד, אל לפנים משורת הדין.

במסופוטמיה מצאנו מנהג דומה: כשמלך היה עולה לשלטון היה מכריז לפעמים על "מישרום". זהו צו מלכות המשחרר קבוצות מוגדרות בציבור מעבדות, ממיסים, מחובות. דין מוות יחול על אנשים שימשיכו לתבוע את חובם⁹. המשותף לשני המקורות נראה לעין: בשניהם החובות בטלים.

השוני ביניהם חושף את בעייתיותו של החוק המקראי: ראשית, בחוק המסופוטמי נקבע עונש חמור למפר את הצו, דבר השומר על קיומו של החוק. שנית, זמן החלת חוק ה"מישרום" לעולם אינו קבוע. הוא תלוי ברצונו החופשי של המלך: עם הגיעו לשלטון יש ויתור על חובות, דבר המבשר פיוס בין המלך החדש לנתיניו. חוסר הקביעות בשיטה הוא הגורם ליעילותה, בעוד שהידיעה על שמיטה קבועה, כל שש שנים, מסכנת את שמירת החוק.

המחוקק מודע לבעייתיות כפולה זו בהזיירו: "הישמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל לאמור קרבה שנת השבע, שנת השמיטה ורעה עינך באחיך האביון ולא תתן לו" (פס' 9) – עם התקרב שנת השבע, הלווה הנבון הניחן בחוש ריאלי-מסחרי, יימנע מהלוואה ויחסוך לעצמו את עוגמת הנפש שבוויתור על חובו, מה שלא יכול היה לקרות במסופוטמיה; שם ההחלטה על ביטול החוק מתרחשת בפתאומיות, ללא הודעה מוקדמת.

במקרא הדרישה הקשה ועיתויה הקבוע עלולים למנוע את ביצוע החוק. האם בכל זאת מומש חוק זה? האם הפנייה למצפון הועילה?

מהסיפורים שלעיל ברור לגמרי שאנשים לא הסכימו לוותר על חובותיהם. החוק לא קוים, ולכן נכנסו העניים למצוקות הקשות שתוארו.

תקופת הלל, שופכת אור נוסף על הקושי שבחוק שלפנינו: "פרוזבול אינו משמט. זה אחד מן הדברים שהתקין הלל הזקן. כשראה שנמנעו העם מלהלוות זה את זה ועוברין על מה שכתוב בתורה "הישמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל" וגו' התקין הלל לפרוזבול"¹⁰.

החשש המובע בחוק הפך לוודאי. האנשים נמנעו מלהלוות כספים לנזקקים. כך הורע המצב שבעתיים. לכן, דורות אחר כך הלל מתיר להתקין כתב הרשאה שלפיו בית דין מאפשר למלווה לגבות את חובו בכל זמן שירצה. הלל בעצם עוקף את החוק

⁸ פס' 11,9,7,3,2 – אין ספק שהמילה "אחיך" משמשת כאן כמילה מנחה.
⁹ ראה מאמרו של וסטרבורק "שמיטה", *J. A. S.* כרך ח', תשמ"ב, עמ' 112-119.

¹⁰

משנה, שביעית י', ג-ד.

המקראי (שממילא לא יושם). לנוכח המציאות הוא מוותר על החוק המקראי ("גורע ממנו") אך שומר בכך על רוח החוק. אם מגמת החוק היתה לעזור לנזקקים הרי שהלל משמר מגמה זו, תוך שינוי גמור של החוק. בעצם, תוך ביטולו¹¹.

הצווי בפס' 3: את הנוכרי תגוש ואשר יהיה לך את אחיך תשמט ידך" צורם את מגמת החסד האופפת את האידיאה של חוק שמיטת הכספים. יש כאן ניגוד בוטה בין "אחיך" ל"נוכרי"¹².

יש אפשרות להבין את היחס השונה לנוכרי כנובע מתחושת סולידריות. סולידריות כזו איננה קיימת בין ישראלים לנוכרים. עם זאת, ניתן להצביע על היחס החיובי והחם המתחייב, לדעת המחוקק, כלפי הגר: "ואהבתם את הגר כי גרים הייתם בארץ מצרים" (דב' י, 71-81)¹³, כלומר אין כאן שנאת זרים בסיסית!

במה שונה, אם כן, ה"נוכרי" מה"גר"? את ההסבר לכך, ניתן למצוא בהבנת זהותו של הנוכרי ובהכרת תחומי פעילותו: הנוכרי הינו אדם "מעם זר או מארץ זרה המזדמן בארץ לרגל עסקיו, הוא מוזכר לעיתים בזיקה למקח וממכר ולעסקי כספים, כגון מכירת נבלה, נשק וערבויות.

אפשר שבעיקר נזדמן לארץ לרגל מסחרו"¹⁴.

ברור, אם כן, שאדם הסוחר בכסף, וכסף הוא עיסוקו המקצועי, לא נמנה עם הנזקקים לשמיטת חובות, מה גם שיש הסבורים שהמלווה המקצועי בישראל היה הנוכרי.

אם נסכם את הדיון בחוק השמיטה, נראה שחוק זה גם על פי תוכנו וגם על פי ביטוייו המנחים, מכוון מעבר למידת הדין; הוא פונה למצפון האדם, ולרגש החסד הרחמים והחמלה.

נספח

על החוק ורוח החוק ראו את סיפורו של עגנון –

http://www.akadem.org/medias/documents/doc4_agnon.pdf

או ב –

<http://golzeev.wordpress.com/%D7%A9%D7%95%D7%A0%D7%95%D7%AA-2/%D7%92%D7%90%D7%98-%D7%A4%D7%95%D7%9F-%D7%90%D7%91%D7%A8%D7%94%D7%9D-%D7%95%D7%A2%D7%95%D7%93>

¹¹ תקנתו של הלל מסתמכת על דיוק בלשון החוק: "ואשר יהיה לך את אחיך תשמט ידך" (טו, 3), תשמט את מה שבידך, ואילו המוסר שטרותיו לבית דין – השטרות כבר אינם בידו. זוהי האחיזה בלשון החוק המאפשרת להלל לעקוף החוק ולמצוא פתח להתנהגות אחרת. הלל, כביכול, מקיים פורמלית את לשון החוק אך מבטלו באופן מעשי. יתכן גם שבית דין כמוסד לא יאפשר את נגישת העני וגם בכך יישמר אופיו המהותי של החוק.

¹² הסגנון, לשון הציווי, מקשה עוד יותר על הבנת העניין, הד לקושי ניתן למצוא במחלוקת בין רש"י וראב"ע בנושא. רש"י: (מספרי): זו מצות עשה (=רמב"ן)

ראב"ע: את הנוכרי תגוש. רשות.

¹³ וכן דב' כד, 14 ויקרא יט, 34 ועוד הרבה.

¹⁴ וינפלד משה, אנציקלופדיה מקראית, "נוכרי", כרך ה', ירושלים תשל"ח עמ' 866-867.